

Tien geopolitieke ontwikkelingen die de MRDH tot aanpassing dwingen

In deze notitie worden de belangrijkste trends beschreven die van invloed kunnen zijn op de toekomstige economische ontwikkeling van de MRDH. De metropoolregio bevindt zich in de unieke positie waarin gestreefd wordt naar economische herpositionering, terwijl de contouren van een nieuwe wereldorde zich aandienen. Dat biedt kansen, maar als verkeerde inschattingen worden gemaakt ontstaan ook bedreigingen.

De belangrijkste ontwikkeling waar veel trends van kunnen worden afgeleid is de opkomst van China. Vandaar dat in deze notitie hieraan relatief veel aandacht wordt besteed.

Trend 1: De economische en politieke macht verschuift naar opkomende landen, in het bijzonder China

Dat de wereld in hoog tempo verandert klinkt inmiddels als een cliché. Vooralsnog is het onduidelijk wat de definitieve gevolgen zijn van de verschuiving van de economische, en daarmee politieke macht naar China. In deze notitie wordt ervan uitgegaan dat de Chinese economie blijft doorgroeien, zij het op een lager niveau dan voorheen. Maar er zijn ook tekenen dat de Chinese economie stagneert. Medio vorig jaar en de twee eerste weken van dit jaar stortte de Chinese beurs in. De regering trachtte met kapitaalinjecties de economie te stimuleren. Tot nu toe zijn de resultaten beperkt. Bovendien lijken de Chinese statistieken te zijn gefabriceerd. Veel economen achten het onwaarschijnlijk dat het officiële groeicijfer van 6,9 procent in 2015 klopt. In veel sectoren waren te grote dalingen te zien: vrachtvervoer over het spoor (-7 procent), het handelsvolume (-6,9 procent) en de nieuwbouw (-15,8 procent). Bovendien is de vraag naar energie en grondstoffen ingestort en daarmee ook de prijzen. Anderzijds was er een forse groei van de dienstensector (+8,4 procent gedurende het eerste halve jaar). Dit alles zou er op

kunnen duiden dat de economie transformeert van een economie gebaseerd op maakindustrie, naar een moderne diensteneconomie.¹

Ook al is dit het geval, dan nog is het de vraag of China politiek stabiel blijft. De afgelopen jaren is de sociale onrust sterk toegenomen. In het begin van de jaren negentig vonden er ongeveer 8.700 'massale sociale incidenten' plaats die de maatschappelijke stabiliteit van China konden bedreigen. In 2005 was dat aantal opgelopen naar 87.000 en in 2010 tot ruim 180.000.² Kortom, China gaat een onzekere tijd tegemoet die per definitie invloed heeft op de Europese economie. Als China blijft doorgroeien zal de politieke en economische impact op Europa toenemen door strategische investeringen, bijvoorbeeld in infrastructuur en hightech bedrijven en onderzoeksinstellingen; als China instort zal dat leiden tot een mondiale recessie. Het IMF gaf in zijn *World Economic Outlook 2016* aan dat een stagnerende Chinese economie een van de grootste bedreigingen voor de wereldeconomie is.

De conclusie van deze ontwikkeling is dat de MRDH zich onafhankelijker dient te maken van de mondiale economische schokken die met de economische ontwikkeling van China gepaard gaan.

De Chinese ontwikkeling gaat echter ook met een snel veranderend wereldbeeld gepaard wat mogelijk gevolgen kan hebben voor Den Haag als juridische hoofdstad van de wereld. Als gevolg van de verschuivende machtsverhoudingen verandert de door het westen gevormde wereldorde. De internationale instituties, het internationale recht en de normen of 'regimes' -impliciete en expliciete regels- reflecteren allemaal vooral westerse opvattingen en dienen in belangrijke mate westerse belangen. Althans, zo wordt het in de niet-westerse wereld gezien.

---

¹ Mark Magnier, 'As Growth Slows, China Highlights Transition From Manufacturing to Service', *The Wall Street Journal*, 19 januari, 2016, <http://www.wsj.com/articles/as-growth-slows-china-highlights-transition-from-manufacturing-to-service-1453221751>

² Zie bijvoorbeeld Murray Scot Tanner, 'China Rethinks Unrest', *The Washington Quarterly*, Summer 2004; *The Economist*, 'Protest in China: The Cauldron Boils', 29 September 2005; en Will Freeman, 'The accuracy of China's 'mass incidents'', *Financial Times*, 2 March 2010

Dit hele bouwwerk is aan het schuiven omdat opkomende landen, in het bijzonder China, mede de regels willen bepalen. De gevolgen zijn nu al zichtbaar. China heeft al aangegeven dat internationale normen zoals de individuele rechten van de mens niet passen bij hun collectieve confucianistische cultuur. China ziet internationale arbitrage, dus de gang naar het Internationale Gerechtshof in Den Haag als een escalatie van een conflict, en benadert landen proactief om die ertoe te bewegen zich hier tegen te verzetten.³ Beijing is van mening dat landen hun disputen zelf moeten oplossen en is niet van plan zich te onderwerpen aan een internationaal hof. Dit probleem speelt momenteel in de Zuid- en Oost-Chinese Zeeën waar China een dispuut over de eilanden en exclusieve economische zones heeft met vrijwel alle aangrenzende landen.

Opkomende economieën halen niet alleen inspiratie uit het vermeende succes van China, maar zijn ook, net als China, relatief anti-westers. Naarmate het economisch beter gaat zien we leiders afstand van het westen nemen. Dit past in het beeld dat opkomende landen meer inspiratie halen uit het Beijing-model van staatskapitalisme en autocratie dan uit het traditionele westerse model van vrijemarkteconomie en democratie. Cijfers onderbouwen dit. Freedom House concludeerde in *Freedom in the World 2016* dat voor het tiende achtereenvolgende jaar de vrijheid in de wereld afnam.⁴ Dat gebeurde in 72 landen; het hoogste aantal sinds de afname van de vrijheid gemeten werd.

Leiders van opkomende landen wijzen erop dat China ondanks de crisis is doorgegroeid, terwijl het westen hard door de crisis van 2008 is getroffen en de weg naar boven niet heeft teruggevonden. Sterker, er is in het westen een periode van *secular stagnation* ingetreden die doet vermoeden dat westerse landen nog vele jaren met lage economische groeicijfers en hoge staatsschulden te maken blijven houden. Dit betekent dat leiders uit deze landen hun blik meer op China richten dan op het westen en zij meer dan tot nu toe zullen trachten, hun belangen samen met dat land te bevorderen.

---

³ Ben Bland, 'China builds ties as well as airstrips in South China Sea', *Financial Times*, 2 May 2016.

⁴ Freedom House, *Freedom in the World 2016*, <https://freedomhouse.org/article/new-report-freedom-world-2016-anxious-dictators-wavering-democracies>

De gevolgen daarvan zijn nu reeds duidelijk in bijvoorbeeld de institutionalisering van de BRICS, het samenwerkingsverband tussen Brazilië, Rusland, India, China en Zuid-Afrika, dat aanstuurt op een alternatief voor de door het westen gedomineerde instituties. Zo is er nu een BRICS-ontwikkelingsbank die een alternatief moet vormen voor de door het westen gedomineerde Wereldbank.

Hechtere samenwerking tussen landen met een staatskapitalistische signatuur maakt van handelsrelaties tevens politieke relaties. Dit betekent dat politieke gezagsdragers deuren tijdens handelsmissies en voor individuele bedrijven moeten openen en dat handel vanuit een breder perspectief moet worden benaderd.

Dit vereist van de MRDH een actief voorwaardenscheppend 'buitenlandbeleid'.

De anti-westerse houding is ook bij andere landen zichtbaar. Een goed voorbeeld is de wijze waarop Afrikaanse leiders met het Strafhof in Den Haag omgaan. Vanuit de Afrikaanse Unie is er altijd al veel weerstand tegen dit 'instrument van het westen' geweest. Veel Afrikaanse staten zien het hof als het 'Europese hof voor Afrika'. Het is de vraag wat de kracht van het Strafhof in de toekomst zal zijn omdat niet zeker is of opkomende landen er gebruik van zullen willen maken of mogelijk zelf de berechting van bijvoorbeeld oorlogsmisdadigers willen uitvoeren.

De hierboven genoemde ontwikkelingen kunnen effect hebben op de positie van Den Haag als juridische hoofdstad van de wereld. Nu het internationale recht 'minder westers' wordt en opkomende landen twijfels hebben over de noodzaak zich voor 'westerse' hoven te verantwoorden, ligt de conclusie voor de hand dat dit ook gevolgen voor Den Haag moet hebben.

Uiteraard blijft het noodzakelijk om in te blijven zetten op behoud en het vergroten van de effectiviteit van deze hoven, maar het is tevens van belang om na te denken over alternatieven als deze sector op termijn aan belang inboet. Het MRDH-project moet daarvoor belangrijke aanknopingspunten bieden.

Trend 2: De belangrijkste nieuwe spelers zien handelspolitiek vooral als machtspolitiek

Opkomende landen zijn zoals gezegd, veelal staatskapitalistische autocratieën. Staatskapitalisme betekent dat regeringen een grote invloed hebben op de organisatie en het functioneren van de economie. Dit soort landen gebruikt hun *foreign direct investments* en *state owned enterprises* ook voor politieke beïnvloeding. China gebruikt bijvoorbeeld ook de export van grondstoffen, zoals de zeldzame aardmetalen waarop het land een bijna-monopolie heeft, als politiek pressiemiddel. Dit gebeurde in september 2010 tijdens een dispuut over de Senkai/Dayalu eilanden met Japan. Het liep diplomatiek zo hoog op dat de export door China naar Japan tijdelijk werd stilgelegd waardoor bijvoorbeeld de productie van de Toyota Prius, die onder meer neodymium voor de magneten in de elektromotoren nodig heeft, werd getroffen. Nissan, Toyota, Honda en enkele andere Japanse bedrijven sloten bovendien uit angst voor de door de regering aangewakkerde volkswoede tijdelijk hun fabrieken in China.

Het Russische Gazprom erkent inmiddels openlijk dat het een instrument is van de Russische politiek leiders.⁵ De afgelopen jaren trachtte Rusland door middel van de South Stream⁶ pijpleiding politieke invloed te krijgen in het zuiden van Europa, in het bijzonder in Oostenrijk, Hongarije en Bulgarije. Daarmee zou de eenheid binnen de Europese Unie worden ondermijnd en zou Brussel niet langer een vuist in de richting van Moskou kunnen maken. De Europese Commissie heeft echter door toepassing van het mededingsrecht de bodem onder South Stream uit getrokken. Momenteel is het niet zeker of een alternatief, North Stream 2, een zelfde lot beschoren is.

Zowel Rusland als China hebben strategisch belang bij economische activiteiten in Europa. Beide landen hebben uiteraard een puur economisch belang omdat de EU de grootste en meest koopkrachtige markt van de wereld is. Investeren in die markt is eigenbelang.

---

⁵ Zie Statement of OAO "Gazprom" with respect to the adoption of "statement of objections" by the European Commission under the antitrust investigation, 22 April 2016, <http://www.gazprom.com/press/news/2015/april/article224444/>.

⁶ South Stream was een geplande aardgaspijpleiding welke Russisch gas via de Zwarte Zee naar Bulgarije en door naar Oostenrijk zou vervoeren via Servië, Hongarije en Slovenië.

Tevens hebben beide landen geen belang bij een Unie die politiek meer één is en militair beter zou samenwerken. Dit betekent dat beide landen actief streven naar een politiek verdeeld Europa omdat dit hen meer speelruimte biedt om hun mondiale positie te verstevigen.

China investeert daarom strategisch in infrastructuur, hightechbedrijven en onderzoeksinstellingen. Dit komt uiteraard de Chinese economie ten goede. Het creëert nieuwe afzetmarkten en toegang tot technologie, maar ook afhankelijkheden die politiek kunnen worden uitgebuit. Toegang tot technologie werd bijvoorbeeld gecreëerd door de verwerving van autofabrikanten als MG-Rover en Volvo.

Een goed voorbeeld van de combinatie economisch voordeel en politieke beïnvloeding is het bezoek in november 2015 van de staatshoofden en regeringsleiders van 16 Midden- en Oost-Europese landen aan China. In Beijing beloofde premier Li Keqiang vooral op het gebied van infrastructuur nauwer te willen samenwerken. Dit samenwerkingsinitiatief ontstond in 2012 in Warschau. Toen werd aangekondigd dat China een krediet van 10 miljard dollar beschikbaar zou stellen voor regionale ontwikkeling. In 2015 sloot China General Nuclear Power Group een overeenkomst voor de bouw en exploratie van twee kernreactoren in Roemenië. Polen wil voorts met Chinese steun een knooppunt voor logistieke samenwerking voor Midden- en Oost-Europa ontwikkelen. Hongarije kwam met de China Railway Group overeen het Hongaarse deel van de spoorweg tussen Boedapest en de Servische hoofdstad Belgrado te bouwen. Hongarije zegde ook toe obligaties in de Chinese munt, de yuan, uit te schrijven in de hoop dat dit Aziatische investeerders zal aantrekken. Dit initiatief paste ook in de toezegging van Londen om China te steunen door van de yuan een formele reservevaluta te maken, wat in 2015 ook daadwerkelijk gebeurde.

Het aandeel van Chinese investeringen in Europa is momenteel niet meer dan een half procent van het totaal. Maar China doet deze investeringen planmatig en baseert deze op een vastomlijnde visie om zijn mondiale positie versterken en landen politiek van zich afhankelijk te maken.

De combinatie van economisch gewin en politieke beïnvloeding blijkt ook uit de activiteiten van beide landen op internet. Volgens de AIVD zijn Rusland en China als het om spionage en beïnvloeding in Nederland gaat, onverkort de hoofdrolspelers: “De politieke en (financieel-) economische agenda van deze landen bepaalt in hoge mate hun inlichtingenbehoefte”. Zonder de MRDH te benoemen is het duidelijk dat de AIVD ook deze regio voor ogen heeft: “Nederland is interessant als EU-lidstaat, als NAVO-lid en op economisch gebied als land waar baanbrekende technologische ontwikkelingen plaatsvinden. Daarnaast trekt Nederland inlichtingenactiviteiten aan omdat hier veel internationale organisaties gehuisvest zijn. Tot slot leidt de aanwezigheid van migrantengemeenschappen tot (inlichtingen)activiteiten gericht op deze gemeenschappen of ter beïnvloeding van ons migratiebeleid”.⁷

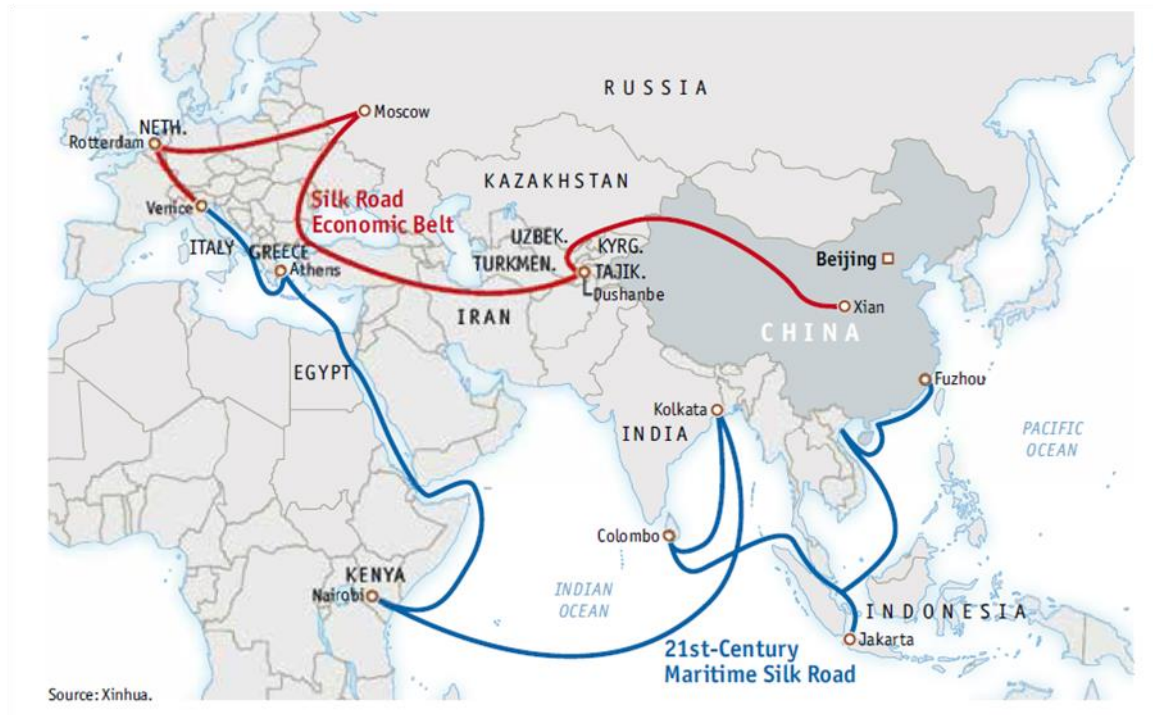
De conclusie voor de MRDH is tweeledig. Ten eerste dient rekening te worden gehouden met de politieke implicaties van economische samenwerking met deze landen. Economische afhankelijkheden lijken stabiliserend te werken omdat wederzijdse belangen op het spel staan. Maar afhankelijkheden worden door landen als Rusland en China ook gebruikt om politiek invloed te krijgen, de EU te verzwakken en als pressiemiddel in geval van conflict. Ten tweede dient rekening te worden gehouden met spionageactiviteiten en de toenemende kwetsbaarheid van internet. Nederland is omwille van de vrijhandel een van de weinige landen zonder een kader voor de toetsing van *foreign direct investments* op hun implicaties voor de veiligheid. Daarmee worden belangrijke dreigingen genegeerd. De MRDH dient, gezien de aard van de regio en de toenemende afhankelijkheid van internet, de ontwikkeling van een eigen toetsingskader te overwegen en te investeren in het reduceren van (toekomstige) internet-kwetsbaarheden.

---

⁷ AIVD, *Jaarverslag 2015*, blz 26.

Trend 3: Het Chinese 'one belt, one road' concept heeft invloed op de handelsstromen

Het 'one road, one belt' project, beter bekend als de nieuwe Zijde Route, past naadloos in de hiervoor genoemde trend. China tracht door middel van bilaterale handelsovereenkomsten, railverbindingen en zeeroutes China met Europa te verbinden.

Deze ontwikkeling heeft grote gevolgen voor de logistieke stromen tussen bijvoorbeeld de haven van Rotterdam en die in China. Een voorbeeld is de 35-jarige lease voor 490 miljoen euro van de Griekse haven van Pireaus die het Chinese bedrijf Cosco in 2008 sloot. Cosco's investeringen in de verouderde haven hadden tot gevolg dat het aantal containers dat jaarlijks kon worden verwerkt naar drie miljoen steeg. In 2015 leek het resterende deel van de haven ook in Chinese handen te komen. China wil van het havengebied een hub maken. Telecomgigant Huawei heeft er inmiddels een logistiek centrum en Cosco investeert momenteel in een spoorwegverbinding om de haven met Midden-Europa te verbinden.

Verondersteld wordt dat de Zuidoost-Europese handel zal gaan groeien en dat de gebruikelijke route voor containervervoer via de havens van Rotterdam, Antwerpen en

Hamburg om van daar met treinen verder te gaan met enkele dagen kan worden verkort. Hierin past ook het plan om China door middel van een spoorweg- en vliegverbinding met Europa te verbinden. Er is een plan voor een snelle spoorwegverbinding tussen Belgrado en Boedapest. Nu reeds hebben het Poolse Lodz en de Chinese stad Chengdu een vrachttreinverbinding. Deze verkortte de reistijd met meer dan twee weken ten opzicht van transport over zee. Bovendien investeert China in vliegvelden. Er is geïnvesteerd in de luchthaven van Manchester, in de luchthaven van Panchim in het noordoosten van Duitsland, de Franse regering heeft bijna de helft van de aandelen van de luchthaven van Toulouse Blagnac verkocht en de luchthaven van Szombathely moet zich ontwikkelen tot een belangrijke goederenluchthaven.

De majeure veranderingen kunnen grote invloed hebben op de MRDH, in het bijzonder op de haven van Rotterdam. Dit laat onverlet dat Cosco heeft aangekondigd een groot belang te willen nemen in de Euromax terminal in Rotterdam. Dit bevestigt het beeld dat China zo veel mogelijk controle wil krijgen over de logistieke stromen.

Trend 4: Grondstoffenschaarste is relatief, maar de leveringszekerheid van kritische grondstoffen is onzeker

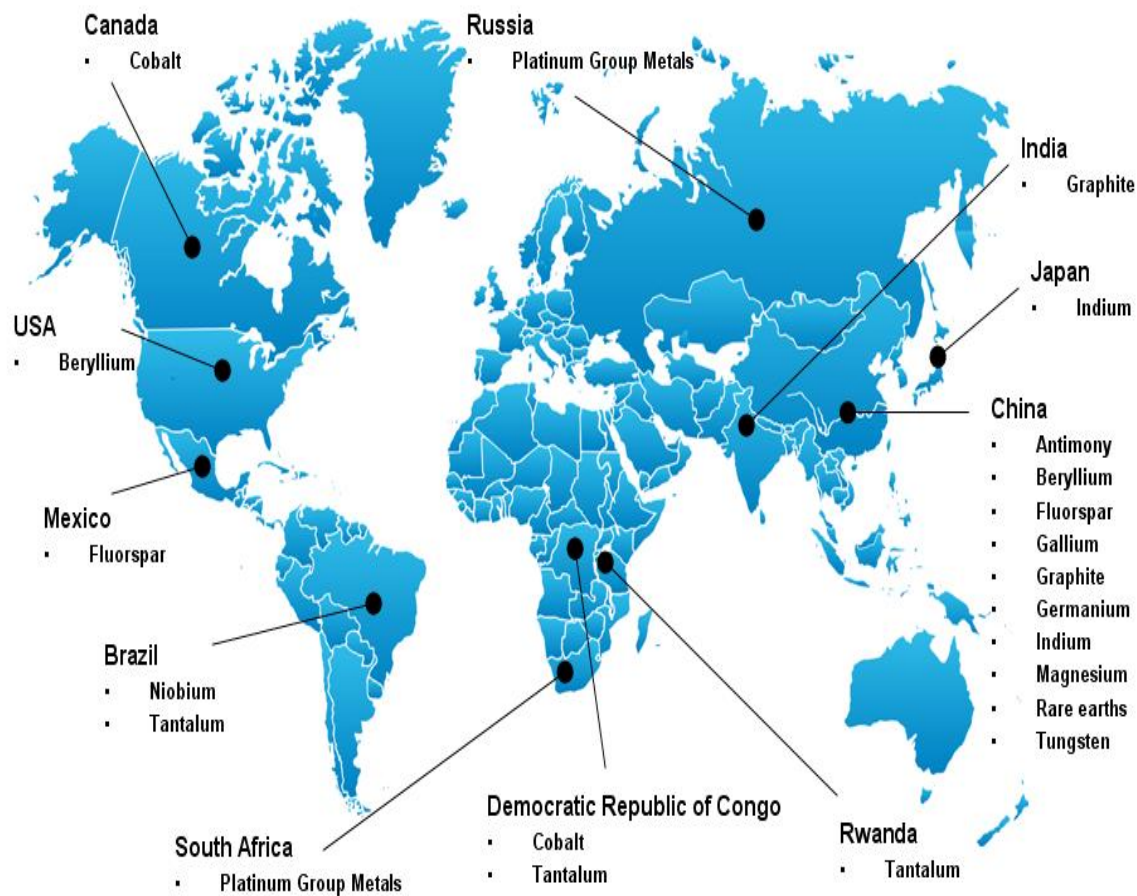
De London Metal Exchange werd een aantal jaren geleden voor 180 maal de jaarwinst door China gekocht om meer grip op de mondiale grondstoffenhandel te krijgen. Opslagplaatsen van de LME bevinden zich onder meer in Vlissingen en Rotterdam. Het besluit de LME te kopen toont aan hoezeer China de voorzieningszekerheid van grondstoffen wil veiligstellen.

Momenteel is er geen tekort aan grondstoffen en energie. De prijzen zijn laag door de economische stagnatie van het westen en in het bijzonder van China. Dit wil niet zeggen dat de voorzieningszekerheid van grondstoffen gegarandeerd is.

De reden is dat het overgrote deel van de wereld grondstoffen niet zoals de lidstaten van de EU, in termen van handelspolitiek beschouwen, maar in termen van machtspolitiek. Grondstoffen kunnen, zoals gezegd worden gebruikt als politiek pressiemiddel, maar ook is er een politieke strijd gaande om toegang tot de meest kritische grondstoffen. Het

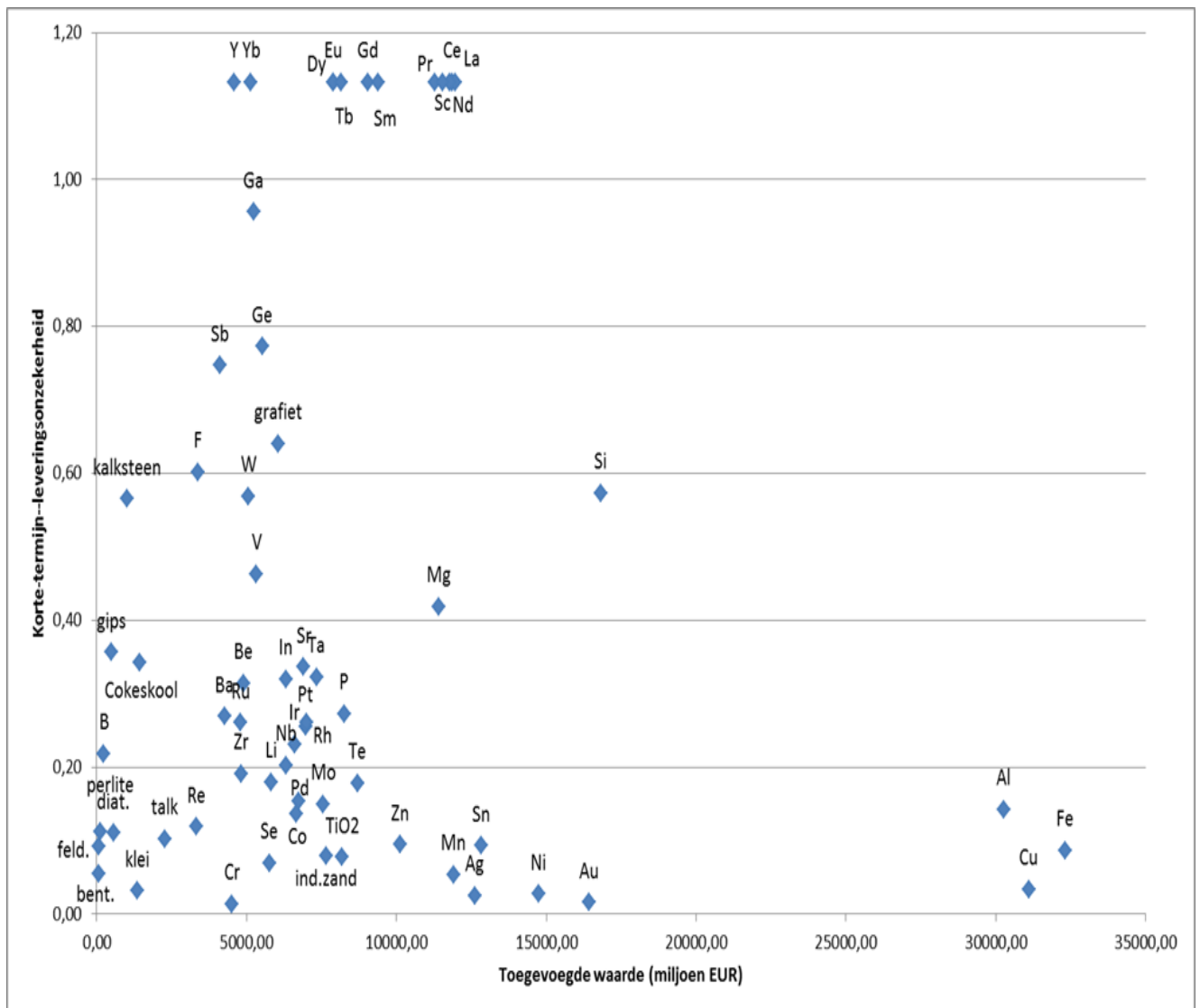
probleem is dat de grondstoffen die cruciaal zijn voor hightechnoepassingen slechts in een beperkt aantal landen gedolven worden.

Production concentration of critical raw mineral materials

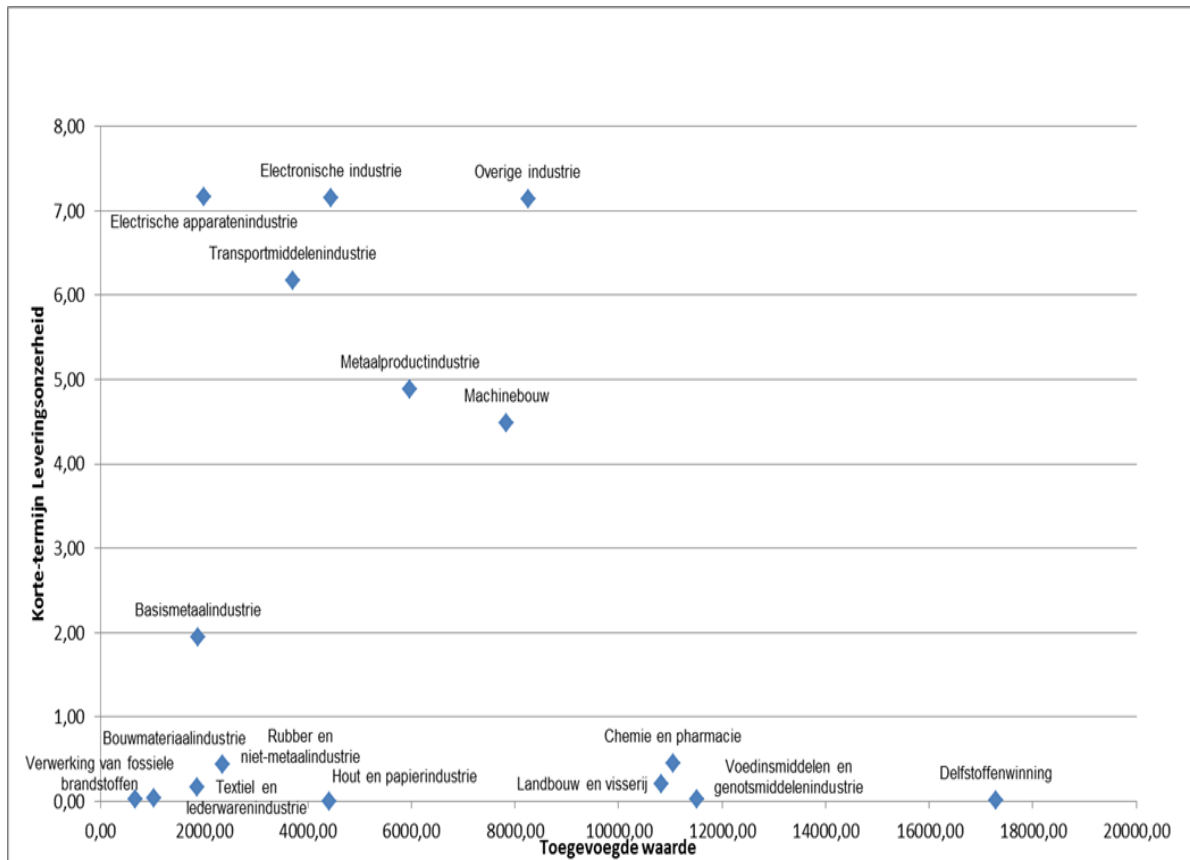
Een aantal van deze landen zijn staatskapitalistische autocratieën; andere landen zijn politiek instabiel of oorlogsgebieden; en slechts een beperkt aantal zijn democratieën die grondstoffen in handelspolitieke termen zien. In het bijzonder China gaat 'kongsis' met grondstoffenleveranciers aan om de leveringszekerheid omwille van de eigen economische groei veilig te stellen.

In generieke zin is de leveringonzekerheid van grondstoffen voor Nederland als volgt te illustreren⁸:

⁸ T. Bastein en E. Rietveld, *Materialen in de Nederlandse economie; Een kwetsbaarheidsanalyse* (Den Haag: TNO, 2015).

De gevolgen van leveringonzekerheid op de huidige sectoren in Nederland levert het volgende beeld op:

Het is nog onduidelijk welke grondstoffen bepalend zijn voor de verdere ontwikkeling van specifieke MRDH-sectoren zoals de hightechsector en een nieuwe activiteit als 3D printing.

Europa is voor haar fosfaatgebruik voor 92% afhankelijk van import. Hierbij is het van belang dat het overgrote deel van de fosfaatproductie in Marokko en bijvoorbeeld de Westerse Sahara plaatsvindt. Fosfaat is essentieel voor de landbouw, terwijl de voorraden eindig zijn en er geen substituten voorhanden zijn. Hoewel Nederland nauwelijks direct fosfaatertsen uit Marokko importeert, is het wel erg afhankelijk van halffabrikaten waar het materiaal is verwerkt. Nederland wil echter het sociale zekerheidsverdrag met Marokko opzeggen.

Dit levert een besparing van tussen de 7 à 9 miljoen euro op. Maar nu al is duidelijk dat dit mogelijke repercussies heeft voor de handelsrelaties, waardoor grote schade kan ontstaan als Marokko de export van fosfaat aan banden legt.

De grondstoffenproblematiek is een belangrijk argument voor de ontwikkeling van een circulaire economie. Maar de circulaire economie doet niets af aan het feit dat de leveringszekerheid van bepaalde grondstoffen bedreigd wordt. Daarom dient de MRDH ook inzicht te hebben in de gevolgen voor de voorzieningszekerheid van Nederlands- of EU-beleid, zoals de genoemde fosfaatkwestie. Inzicht in het gebruik van andere vitale grondstoffen is noodzakelijk om de MRDH minder kwetsbaar te maken en om te bepalen of substituten dienen te worden ontwikkeld. Voor dat laatste heeft de MRDH voldoende kennisinstututen onder handbereik.

Wil de MRDH zich economisch kunnen herpositioneren, dan is een meer strategisch beleid noodzakelijk waarbij zo nodig geïntervenieerd wordt op Rijksniveau.

Trend 5: De wereld lijkt te worden georganiseerd in blokken

Momenteel wordt de wereld multipolair. Dit betekent dat er sprake is van meerdere machtscentra, elk met hun eigen opvattingen over de wereldorde en allemaal bereid om hun belangen te beschermen. Alle hiervoor genoemde ontwikkelingen worden versterkt door de tendens tot blokvorming en nieuwe vormen van bilateralisme. Wat dat laatste betreft is al gewezen op het 'one belt, one road' initiatief van China.

China is de enige belangrijke speler die zich zoveel mogelijk onttrekt aan multilaterale afspraken en blokken. De reden is de omvang van China zelf. Rusland heeft per 1 januari 2016 de Euraziatische Unie opgericht en de westerse landen zijn bezig met nieuwe onderhandelingen over een trans-Atlantisch handels- en investeringspact TTIP. Onderhandelingen tussen de EU en Canada over een associatieverdrag zijn afgerond en de Verenigde Staten heeft een deal met landen rond de Pacific gesloten over een Trans-Pacific Partnership (TPP).

Deze overeenkomsten beogen handelsvoordelen, maar zijn geopolitiek van nog groter belang. Immers, in een wereld die wordt gedomineerd door landen met een autocratisch, staatskapitalistisch systeem wordt handelspolitiek steeds meer als machtspolitiek gezien. In de nieuwe wereld is samenwerking tussen westerse landen essentieel voor het behoud van welvaart en veiligheid.

Echter, in het westen is er een tendens om door burgers en NGO's tegen verdergaande interdependenties te strijden. Het referendum over het associatieverdrag tussen Oekraïne en de EU is daarvan een voorbeeld. De TTIP-leaks van GreenPeace zijn daarvan ook een voorbeeld. Het is niet zeker of bijvoorbeeld TTIP in de lidstaten van de EU en zelfs in de Verenigde Staten geratificeerd kan worden. Zowel in de Verenigde Staten als in Europa spreken belangrijke politici zich uit tegen dit multinationale handelsverdrag. In de Verenigde Staten geldt dit voor alle presidentskandidaten. In Europa klinken in vele parlementen geluiden tegen TTIP.

In de Verenigde Staten is een trend zichtbaar naar een meer zakelijke houding ten opzichte van Europa. Er zal worden samengewerkt met landen die daar iets tegenover stellen, zoals voldoende investeringen in defensie en deelname aan internationale vredes- of crisisbeheersingsoperaties. Dit betekent dat de Amerikanen steeds meer om de bestaande instituties heen gaan werken. Het is de vraag of de ratificatie van TTIP hierin verandering kan brengen.

Tot slot zien we een tendens dat landen als Rusland en China minder afhankelijk willen worden van het systeem voor financiële dienstverlening SWIFT en hun internet trachten af te sluiten van het wereldwijde web. Dit jaagt de desintegratie van mondiale systemen aan.

De gevolgen voor het verzwakken van interdependenties zijn ongewis, maar zullen ongetwijfeld invloed op de MRDH hebben. Deze dienen nader te worden onderzocht.

Trend 6: Geopolitiek 2.0 richt zich op interdependenties

Niet alleen is van binnenuit de aanval op interdependenties geopend. In tijden van crises blijken economische interdependenties een steeds belangrijker doelwit.

Sterker, aanvallen op de interdependenties van de mondiale economie worden 'new normal' en ondermijnen daarmee de basis onder welvaart en veiligheid. Inmiddels is duidelijk geworden wat de 'instruments of disruption' zijn: economische oorlogsvoering (sancties, boycots en toegang tot investeringen); cyber aanvallen; de politieke inzet van *foreign direct investments* en staatsbedrijven; netwerken, zoals SWIFT dat het betalingsverkeer regelt; grondstoffen, handelsroutes; boycots in de vorm van door regeringen aangemoedigde koperstakingen; en bijvoorbeeld georkestreerde migratie. Van dit laatste was sprake toen als gevolg van geplande Russische bombardementen op Syrische steden vluchtelingenstromen richting Europa op gang kwamen.

Tot slot is er een discussie ontstaan over de 'weaponizing of international institutions'. Hiermee wordt bedoeld dat de in deze notie eerder genoemde instituties (EAU, BRIC's, AIIB, Silk Road – one belt, one road- TTP, TTIP) in toenemende mate als politiek pressiemiddel worden gebruikt.

De conclusie die uit deze ontwikkelingen kan worden getrokken is dat landen die relatief onafhankelijk zijn omdat zij een gediversifieerde economie hebben, het minst kwetsbaar zijn. De MRDH regio dient dit bij zijn overwegingen te betrekken die leiden tot de toekomstige samenstelling van de economie.

Trend 7: Handelsroutes over zee worden kwetsbaarder

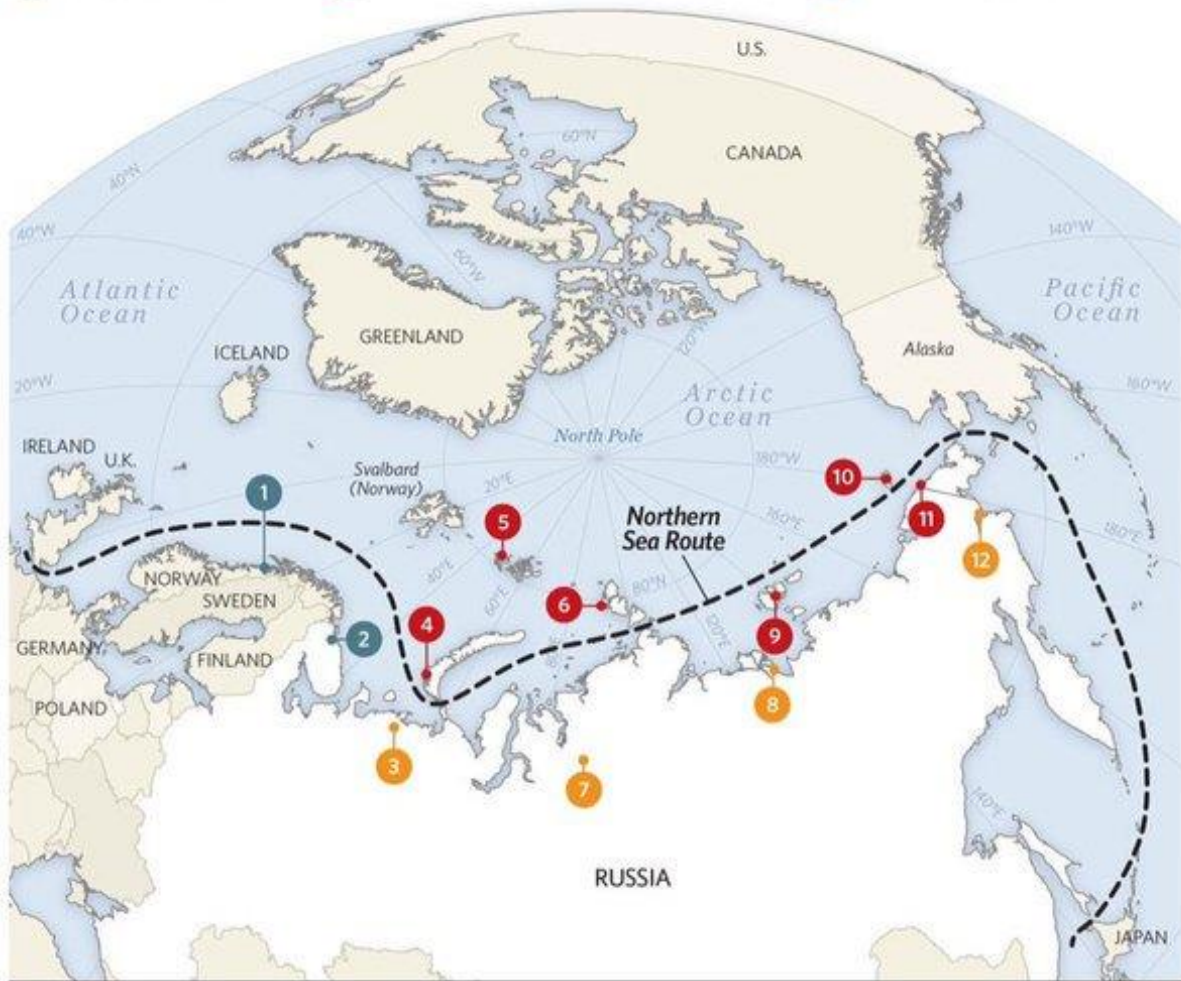
Een land als Nederland met een van de grootste havens van de wereld is gebaat bij het vrije gebruik van de zee. Er is een aantal zeeroutes of corridors die voor de Nederlandse handel van kardinaal belang zijn: de route door de Oostzee; de route door de Middellandse Zee, via het Suezkanaal naar de Indische Oceaan; de route door de Straat van Hormuz de Perzische Golf in; de route door de Zuid Chinese Zee; en de Arctische Route.

Deze routes worden steeds kwetsbaarder voor verstoringen tijdens conflicten door zogenaamde *anti-access/area denial* (A2/AD) capaciteiten. China bouwt deze in de Zuid-Chinese Zee; Iran bouwt ze in de Perzische Golf; Rusland bouwt ze op het Kola Schiereiland, Kaliningrad, de Krim en nu ook in Syrië. In tijden van oplopende spanningen kan westerse schepen de toegang tot deze gebieden effectief worden ontzegd.

Russia Fortifying Bases in Arctic Region

● Key regional headquarters
 ● Confirmed bases Russia is building/upgrading
 ● Bases Russia may upgrade

Key Locations

1 Bodø, Norway's National Joint Headquarters 2 Severomorsk, home of Russia's Northern Fleet 3 Naryan-Mar 4 Rogachevo 5 Nagurskoye	6 Sredny Ostrov 7 Alykel 8 Tiksi 9 Temp 10 Zvyozdny 11 Mys Shmidta 12 Ugolny

There is division inside NATO as to the role of the alliance in the Arctic. Norway is a leader in promoting NATO's role in the Arctic.

Most of the national interests of Arctic states are not military in nature, but rather economic concerns involving shipping routes, fishing, and mineral rights. Even so, Russia has taken steps to militarize the Arctic. Russia's Northern Fleet, based at **Severomorsk**, accounts for two-thirds of the Russian Navy. A new Arctic command called the Northern Fleet-Joint Strategic Command will be

established by 2015 to coordinate all Russian military activities in the region.

Over the next few years, two new brigades will be permanently based in the Arctic region, and Russian Special Forces have been training in the region. Old Soviet-era facilities have been reopened and modernized above the Arctic Circle. These will provide a string of military fortresses along the important Northern Sea Route. In light of Russia's recent behavior in Ukraine, the U.S. and NATO should continue to monitor Russian activity in the Arctic.

Source: Heritage Foundation research.

heritage.org

Russische Sealines Of Communications (SLOC) die leiden tot toenemende invloed.

Voor de haven van Rotterdam zijn deze ontwikkelingen van groot belang. Precies om deze reden heeft stadstaat Singapore fors in zijn marine geïnvesteerd te meer omdat er geen bondgenoten zijn die dit land bij de bescherming van zijn handelsroutes kunnen helpen.

Voor de haven van Rotterdam betekent dit dat het logistieke *just in time* beginsel kan worden aangetast. Bescherming van de handelsroutes wordt urgenter, maar collectieve inspanningen daartoe worden moeilijker als Nederland zich als gevolg van onderinvesteringen in defensie tot *free rider* ontwikkelt of indien het multilateralisme in het buitenlandbeleid verzwakt.

Trend 8: De energietransitie wordt steeds meer gedreven door de wens tot onafhankelijkheid

Geopolitiek is een belangrijke overweging om minder afhankelijk van fossiele brandstoffen te worden. De Krimcrisis en de aanhoudende conflicten in het Midden-Oosten en Noord-Afrika hebben wederom duidelijk gemaakt dat te grote afhankelijkheid van olie en gas uit deze delen van de wereld economische risico's met zich mee brengt.

Tegelijkertijd is duidelijk dat de belangen over en weer zeer groot zijn. Dit wordt aangetoond door bijvoorbeeld de grote Russische investeringen in de haven van Rotterdam. Maar de verwachting op een bijstelling van de Russische politiek lijkt voor de komende jaren ijdele hoop. De Russische leiding zal zich niet weer in een positie willen verplaatsen waarin het te afhankelijk wordt van Europa en zal zich ook meer willen richten op landen als China. De aanval van de Europese Commissie op South Stream was een *wake-up call*. De economische realiteit waarbij Rusland olie en gas in Europa zal moeten blijven afzetten kan het land echter parten spelen bij het realiseren van deze wens. Desalniettemin is het duidelijk dat de spanningen tussen het westen en Rusland de energietransitie een impuls gaan geven.

Voor de MRDH betekent dit dat de Russische investeringen op hun duurzaamheid moeten worden beoordeeld. Een vraag die daarbij aan de orde is, is of alternatieven

moeten worden gevonden. Het versneld doorvoeren van een 'energietransitie-agenda' waarbij wordt ingezet op een post-fossiele toekomst kan hierbij een uitweg bieden.⁹

Trend 9: Secular stagnation versterkt het banenverlies van de derde industriële revolutie

Onder economen, met inbegrip van die van het IMF, is er consensus over het fenomeen van *secular stagnation*. Dit zou verklaren waarom economen niet hebben voorzien dat de financiële crisis in 2008 niet is gevolgd door een ongewoon snelle heropleving van de economie. In plaats daarvan vond nauwelijks herstel plaats en bleven westerse economieën op een lager niveau doorkwakkelen. In 2016 bleken de economieën van de Verenigde Staten en Europa gemiddeld 20 procent achter te lopen bij de voorspellingen die in 2008 werden gedaan. Weinig economen hadden gedacht dat na de crisis de rentetarieven langdurig tegen de nul procent zouden liggen en dat de belangrijkste rentetarieven in Europa zelfs negatief zouden zijn. Bovendien was de verhouding tussen staatschuld en BBP voor de Verenigde Staten opgelopen van 41 procent in 2008 naar 74 procent; in Europa gemiddeld van 47 procent naar 70 procent en in Japan van 95 naar 126 procent. De belangrijkste reden voor de stagnatie bleek de neiging om in onzekere tijden veel te sparen en weinig te investeren. De spaardrift trok de bestedingen omlaag waardoor de groei en inflatie remden en de rentetarieven daalden.¹⁰

Het gevolg is dat staatsschulden en werkloosheid de komende jaren hoog blijven. Dit is ongunstig voor een MRDH die wil inzetten op *Internet of Things*, met inbegrip van 3D printing. Frey en Osborne stelden dat in de Verenigde Staten uiteindelijk 47 procent van het werk door computers kan worden vervangen.¹¹

---

⁹ Het fossiele dilemma van Rotterdam, HCSS, TNO en Trinomics, Maart 2016

¹⁰ Lawrence H. Summers, 'The Age of Secular Stagnation', *Foreign Affairs*, Vol. 95, nr. 2, maart-april 2016, blz. 2 -9. Zie ook Coen Teulings en Richard Baldwin, *Secular Stagnation: Facts, Causes and Cures* (e-book, Londen: CEPR Press) 2014.

¹¹ C. Frey en M. Osborne, 'The future of employment: how susceptible are jobs to computerization?', Working Paper, september 2013.

In andere landen zijn soortgelijke ontwikkelingen denkbaar. *Internet of Things* leidt tot baanpolarisatie, zoals nu al blijkt uit de destructieve kracht van taxidienst Uber en verhuurdiensten als Airbnb. Deze maken in potentie hele bedrijfstakken overbodig.

De combinatie van *secular stagnation* en *Internet of Things* dwingt de MRDH na te denken welke projecten die in het kader van het plan voor de regio het beste zicht op compensatie van banenverlies bieden en op welke wijze de MRDH een bijdrage kan leveren aan een sociaal vangnet.

Trend 10: De effectiviteit van de EU neemt af

De huidige Europese Commissie is waarschijnlijk de laatste die met een breed mandaat werkt. De reden is dat de EU als gevolg van de immigratiecrisis, terrorisme, verschillende visies op economisch herstel en verschillende percepties van de dreiging die van Rusland uitgaat, zijn politieke slagvaardigheid verliest. Daarnaast zijn er de eerder gesignaleerde aanvallen op interdependenties die het lastiger voor de EU maken om handelsverdragen en andere akkoorden af te sluiten. Tot slot wordt de EU politiek ondermijnd door bewust beleid van landen als China en Rusland.

Mondiaal is de belangrijkste functie van de EU het zijn van 'regel supermacht'. De EU bepaalt in belangrijke mate de wijze waarop mondiaal handel wordt gedreven. Een minder effectieve Unie leidt ertoe dat de regels volgens welke de mondiale handel wordt gedreven verzwakken. Voor kleinere, hoog ontwikkelde economieën en handelsnaties als Nederland is dit zeer nadelig. Daarnaast wordt de slagvaardigheid van de EU ondermijnd doordat de Unie zelf fragmenteert.

Een Brexit kan een bredere uittocht tot gevolg hebben. Het is niet zeker of de eurozone, onder meer als gevolg van de Griekse crisis, stand houdt. Het verdrag van Schengen staat onder druk. Landen zelf dreigen te fragmenteren, in het bijzonder het Verenigd Koninkrijk, België en Spanje.

Binnen landen versnipperd het politieke landschap door de opkomst van radicale partijen waardoor het centrum onder druk komt te staan.

Voor de MRDH versterkt dit het beeld dat moet worden gestreefd naar een economie die door diversificatie zo veel mogelijk onafhankelijk wordt van externe factoren en compensatie zoekt voor toekomstig banenverlies.

Hoe nu verder

Uit de bovenstaande trends blijkt dat de mondiale ontwikkelingen gevolgen voor de MRDH hebben. Het speelveld voor de MRDH lijkt drastisch te gaan veranderen. Zonder diep in te willen gaan hoe dit moet, zijn er enkele algemene richtlijnen te geven:

- 1 Voorkom maatschappelijke onrust door focus op de drop outs van de mondialisering. Van belang is dat wordt gezien welke nieuwe economische activiteiten het voorspelde banenverlies kan verkleinen. Zo nodig dient lokaal of regionaal ook te worden nagedacht over een nieuw of aanvullend vangnet.
- 2 Baseer de economische herstructurering op een duidelijk economische veranderingsstrategie die communiceerbaar is. Een belangrijk uitgangspunt voor deze strategie is de vermindering van de kwetsbaarheid van de regio voor geopolitieke ontwikkelingen, in het bijzonder waar het de leveringszekerheid van grondstoffen en energie betreft en de veranderingen die in de logistieke stromen kunnen gaan optreden.
- 3 Ontwikkel parallel hieraan een politieke aanpassingsstrategie die niet langer uitgaat van maakbaarheid, maar van adaptiviteit en onzekerheidsreductie. Een dergelijke strategie helpt bij het formuleren van keuzes die in verschillende scenario's robuust zijn.

De trends betekenen dat de adaptiviteit van de MRDH moet toenemen. Er moet flexibel kunnen worden gereageerd om minder afhankelijk te worden van verstoringen van interdependenties, handelsroutes, grondstoffen en de Europese integratie. Het ontwikkelen van een 'regionaal industrieel buitenlandbeleid' en bijbehorend toetsingskader past hierbij. Voorts is het van belang te anticiperen op mogelijke aantasting van de sector van het internationale recht in Den Haag.